

Időm Gombrowiczsal

Szeptember Első bejegyzés

Gombrowicz ismét hajóra száll. 1963. április 8-a van. Ez másfajta hajó, mint amelyen utoljára láttuk. Ez Európába viszi vissza.

1939. augusztus 22-én érkezett Argentínába, turistaként, néhány hétre. Kitört a háború, ezért nem tért haza egy ideig. Sem hős nem akart lenni, sem áldozat. Dicséretes bátorsággal ismerte el, hogy motívumai között nagy szerepet játszott a gyávaság. A háború után pedig azért nem tért haza, mert nemcsak a német megszálláshoz és náciizmushoz nem volt kedve, hanem a szovjet uralomhoz és a szovjet-kommunizmusához sem.

Ezek mind igaz indokok. De Gombrowicznak a viharos tengeren éreznie kellett, hogy a teljes igazságot nem merítik ki. Mindenképpen el kellett mennie, hogy Gombrowiczcsa válhasson, a szó teljes, gombrowiczi értelmében. Ki kellett szakadnia kortársai közül, ha nem akart együtt vénülni velük. Az éretlenség és ifjúság bolondja a totális újrakezdéstől és társtalanságtól okkal várhatta saját éretlenségének prolongációját. Ráadásul annyira lengyel volt, még a lengyelség ellen lázadozva is, hogy el kellett távolodnia a lengyelségtől, mert lényének és lázadásának csak a távlat adhatott mértéket és formát. Argentínából a lengyel történelem véget nem érő kudarcorozat, a lengyel értékrend felfújó hólyagok agyszüleménye, a lengyel forma csak nagyító alatt vizsgálható. Mindezt azonban nem tagadhatja meg, mert azonos velük, így hát arra kényszerül, hogy személyiségének világméretű felfokozásával haladjon meg nemzete és önmaga korlátoltságát. Egyszermind azt is érezte, hogy lengyel létéhez ragaszkodnia kell, mert ebből meríti konkrét életanyagát. Ehhez képest az emberiség: túlon túl elvont idea. Távolról és kívülről kellett lengyelnek lennie huszonnégy éven át, a lengyelséget lengyel monomániával ostromozónak. Ez a magányos pozíció edzette személyét, ez adott szentimentalizmust és nosztalgiákat legyőző végletes szubjektivitásának távlatot, anyagot a viszonyításhoz, és megsejvedett, személyes igazságot.

Most ismét ott áll a fedélzeten, visszapillant az időben, miközben a hajó előreviszi, hova is? A letagadhatatlan öregségbe, az oly hön áhított, de elégedetlenül és gyanakvóan fogadott elismertségbe, a rendezett családi életbe, gondtalanságba, halálba. Hajóra száll, és nem vezet többé naplót, mintha a hullámzó tengeren megszűnt volna számára az idő hullámzása. Nincs napló, vagyis nincs jelen idő, csak múlt: visszaemlékezés és esszé. A hajóútra Berlinből emlékszik vissza, negyven nap elmúltával. Innen pillant vissza rövid párizsi tartózkodásának eseményeire is. Berli- ni élményeit pedig 1964-ben kanyarítja könyvvé – ennek első mondata így hangzik: „Egy évvel ezelőtt, május 16-án szálltam le Berlinben, a Tegel repülőtéren.”

Úgy érzem, készülnöm kell a búcsúzkodásra. Engem írás közben az ő nyugtalan, tajtékzó jelen ideje bilincsel le, ehhez kötöttem, hol nagyvonalúan, hol kicsinyesen a magam jelen idejét. Kapcsolhatnék persze emlékeihez emlékeket. Húsz

évvel őutána, ugyancsak ösztöndíjjal, Berlinbe érkeztem magam is. Engem nem Argentínából, hanem hazából szabadított ki egy meghívólevél. Állásom már egy éve nem volt, publikálni alig engedtek, házasságom válságba került. Kicsémpésztem magammal börtönlevelezésemet, cellákban vécepapírra karmolt verseimet, melyeket első feleségem megőrzött a számomra. Meg akartam írni, huszonhárom évvel szabadulásom után, börtönemlékezéseimet. Éjszakánként a krikosz-krakozokat betűztem, sligovicát ittam és bögttem, a halottak közt, mert emlékeim hősei és hősnői közül szinte senki sem élt már. Mennyire más volt az a '83-as Berlin, mint a húsz évvel korábbi: de a fal, az ésszerűtlen világrend jelképe épen állt még. Jó néhány emberrel, akivel Gombrowicz kapcsolatban állt, én is felvettem a kapcsolatot. És a kampó is megvolt, a kampó, melyet egy partin fedezett fel, az 1964-es évre virradó éjjel, egy fiatal festő műtermében, ahol szimpatikus fiatalok gyülekeztek, ott, egészen fent, csaknem a plafonnál, a kampó, „magányosan és tragikusan a csupasz falba verve, semmi sem borzalmasabb, mint ez a kampó, ott, beverve, egy kampó, a falban, magasan, beverve, a csupasz falban” – egy szóval ez a kampó húsz év múlva is, esküdni mernék rá, ott volt, a helyén, igenis a helyén, más berlini kampókra utalva, melyeket Gombrowicz egy börtönben szemlélt meg, a Hitler-ellenes tiszti összeesküvők kivégzőhelyiségében. Vagy felidézhetném Vence-ot, ahol Gombrowicz utolsó éveit töltötte, fiatal feleségével, gyönyörű házban (saját tulajdon), és ahol 1969 júliusban meghalt. Akkor én is éppen Vence-ban időztem, életem első nyugati útja volt ez, Károlyi Mihályné hívott meg művésztelepére, mely a Michel Károlyi Memorial Foundation nevet viselte. Charaire-ékkal is találkoztam ott, akikről Gombrowicz többször tesz említést Naplójában, sőt mi több, Mme Charaire született Kovács Veronika magánszorgalmából lefordította egyik darabomat. Gombrowicznak azonban még a nevét sem hallottam. Az utolsó évről szóló jegyzeteket olvasva újra látom magam előtt a városkát, a kis Matisse-kápolnát, a bozótos domboldalakat, a művésztelep narancsfáit, a nizzai strandra vezető utat, ahol meszelek az autóknak, hogy vegyenek fel. Pokoli boldog voltam, hogy ott lehetek, kilenc évvel szabadulásom után, még mindig majdnem fiatalon, miközben Gombrowicz pár száz vagy pár ezer méterrel odébb...

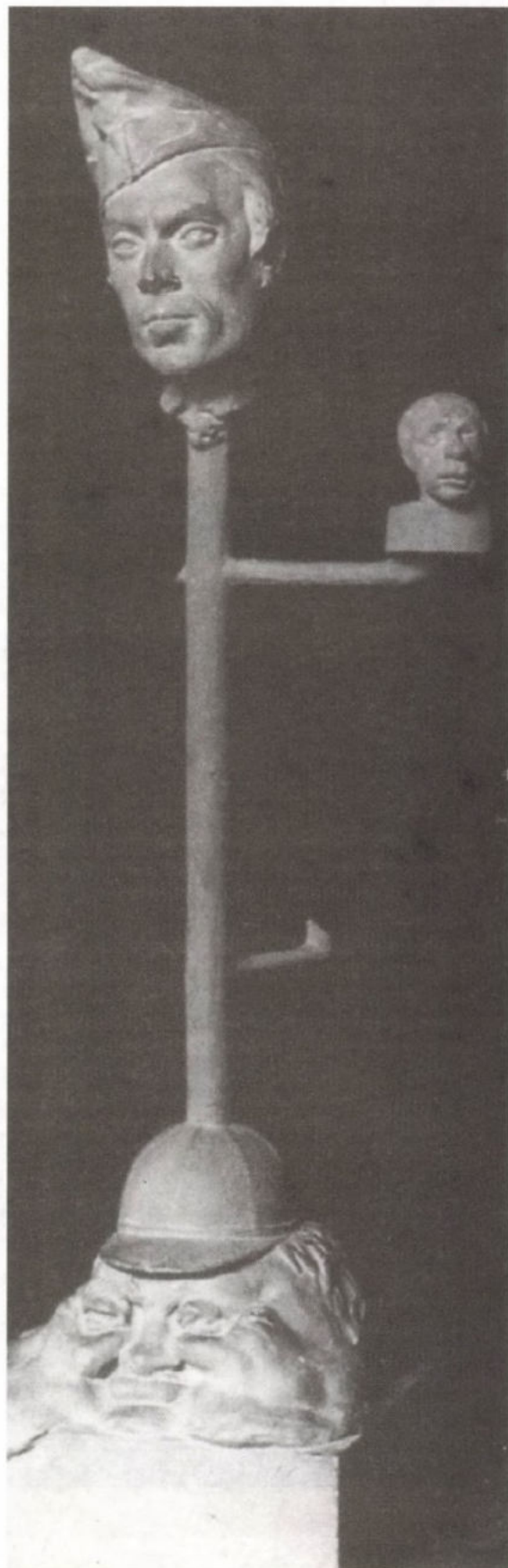
Ezt hagyjuk. Más alkalmakkor írtam már az egyidejűség ségyenéről. Ezúttal valóban ártatlan vagyok. Térjünk vissza a hajóra. Gombrowicz viharos időben átszeli az Atlanti-óceánt. Argentínából hazafelé tart, Európa felé.

Második bejegyzés

Gombrowicz a korlátlan enyhén áthajolva egy régi hajó árnyékát kereste a tajtékzó vízen, egy *Chrobrie* nevezetű fehér hajót, mely annak idején Gdyniából Buenos Airesbe vitte. Csakhogy a fehér hajó árnya is fekete, elsötétül az emlék: az a Gombrowicz, tele vággyal és várakozással, meghalt, mostantól Argentínában alussza örök álmát.

Ki utazik akkor ezen a későbbi hajón? Az utaslistára *Gombrowicz* néven vették fel, hah minő véletlen, rokonok talán vagy csak névrokonok? Szívesen hinné, hogy ők: egyazon személy, a fiatalabb a kérdéseket teszi fel, az idősebb a válaszok megtestesítője. A kérdés és a válasz egységbe foglalható, mint a föld nap körüli mozgása folytán a reggel meg az este. „Még nem tudtam, miért volt olyan gyötrelmem a búcsú Argentínától. Most kezdtem megérteni. Európa volt nekem a halál.

Azt mondta ez a visszatérés nekem: megvalósultál már. Befejezett vagy.” Ezt Dominique de Roux-nak mondja, élete legvégén, önéletrajzi interjúsorozatának utolsó fejezetében. De megesküdnék rá, hogy már a víz fölé hajolva, útközben is ezeket a mondatokat fogalmazgatta. Sejtette már, hogy Párizsban és Berlinben egy Gombrowicz nevű fogalom várja, mint valami becslések alapján készített ruha, amelyet ki kell töltenie. Ha belebújik, rámutatnak, „Nicsak, Gombrowicz”, de ha vonakodna, akkor is ráhúznák meztelen testére mint valami kényszerzubbonyt. „Ott áll pucéran a ruhája mellett, nem veszi fel, hát nem szünteszte gombrowiczi gombrowiczság ez?”

A zsebkendőjéért nyúl, és észreveszi, hogy üres a zsebe: elvesztette útra szánt 250 dollárját. Elvesztette vagy ellopták, egyre megy. 250 dollár eltűnt, 24 év elmúlt: ezzel a kettős semmivel száll majd partra Barcelonában. Semmije sem maradt: ez hát a szabadság? Aki eljut a Semmibe, és semmihez sem kötődik, az szabad ugyan, de szabadsága csak a „semmilyen” szóval jellemezhető. Gombrowicz mindig eleven struktúrákra, betöltött formákra vágyott, a magas eszméket köznapi-sággal és átlagossággal akarta ötvözni, a tiszta formák hajszolásából fakadó elembertelenedést emberiesüléssel. Vad szél fúj, enyhe tengeribetegség támadta meg, ferde ajka rángatóz, görcs hasított a gyomrába, mindjárt rókázni kezd, hogy gyomra háborgását a tenger háborgásával egyesítse. Igen, a fájdalom a válasz, az üres formákat csak a fájdalom töltheti ki. Ama másik hajó harmincöt éves utasát is csak a fájdalom forraszthatja egybe ezzel az utassal, a huszonnégy évvel öregebbel. „Mert a valóság az, ami ellenáll; vagyis az, ami fáj. És az a valódi ember, akit fájdalom tölt el.”

Elfogadható-e ez az általánosítás? Miért autentikusabb a fájdalom, mint az öröm? Csak azért, mert gyakoribb? Ha egyetlen gyereksírás, halálhörgés sem ment veszendőbe a világtörténelem folyamán, ha körülöttünk kavargó évezedek összes kínja, akkor miért nem a boldogsága is? Ha az ellenállás fájdalom, akkor legyőzése élvezetet okoz. Csillapul a vihar, a hányinger elmúlik, Gombrowicz a hajó éttermében halat falatozik. A számlát csak útja végén kell kiegyenlítenie, addig pénz is szerez.

A fájdalom csak a pokolban természetes állapot, meg a haláltáborokban, nyomortelepeken, éhen halók közt a sivatagban. Augusztusban, amerikai kószálásaim közben elolvastam, húsz év késéssel, Kertész Imre könyvét, a Sorstalanságot. Ebben az önéletrajzi ihletésű regényben egy 15 éves gyereket Auschwitzba hurcolnak, majd onnan egyéb náci táborokba. A gyerek elmeséli és kommentálja élményeit, és éppen a legszörnyűbb eseményekről készített beszámolóit toldja meg rendre egy „természetesen”-nel. Ott természetes az emberi képzeletet meghaladó iszonyat. Kertész irodalmi formát talált ki élményei számára: egy gyerek beszél, az ő gondolkodásmódja, tapasztalatvilága konfrontálódik a légerek tényeivel. Én azonban tudom, hogy ez fikció, mert valójában egy már nem is fiatal férfi gondol vissza gyerekkora Rettenetes Évére. Auschwitz minden képzeletet felülmúló „természetes” realitása azonban kiveti magából még a legészintébb irodalmi ideákat is. Kertész megérezhette ezt, vagy hőse érik gyorsan felnőtté a szörnyűségek nyomása alatt: az irodalmiság kipusztul a könyvből, és a szenvedés, mint természetes állapot nyavalygás és érzélgőség nélkül, gyémántkeményen áll előttünk, mire véget ér a regény. A halálból Budapestre visszatelepült fiú a maga humánus gyűlöletével még a vele rokonszenvezőkből is ingerültséget, értetlenséget, vagy – ami mindennél kétségbejuttatóbb és mulatságosabb – nagylelkű megbocsátást vált ki. Ritkaság ez a magyar irodalomban: Ker-

tesz nem tunkolja morális szószba iszonyú életanyagát, nem oldja fel önsajnálóban a kínt.

Ha Auschwitz volna az egész világ, akkor nem vitáznék Gombrowiczsal. De bármily szuper-Auschwitzokkal fenyeget is a jövő, hiszen egy lehetséges gomba árnyékában élünk, nem fogadhatom el, hogy a gyötrelem az ember természetes állapota. Ha csak az valódi ember, akit fájdalom tölt el, akkor valódiságunk érdekében szántszándékkal le kell horgonyoznunk a szenvedésben. Szerintem éppen ellenkezőleg arra kell törekednünk, hogy örömszerző képességeink kedvetlen körülmények között se satnyuljanak el. Abban igazat adok Gombrowicz-nak, hogy „valóság az, ami ellenáll”, és vacak alaknak tartom, aki mindenáron elkerülné azt, ami ellenáll neki. De mihelyt struktúrákba és formákba kényszerítjük az ellenálló valóságot, nemcsak a művészetben és a szellem szféráiban, hanem a köznapi, átlagos életben is, megszüntetjük a szenvedés egyeduralmát. A demokrácia valódisága éppen azon mérhető, hogy milyen tartalmas és eleven formákat, struktúrákat teremt erre a célra. Ha minden ellenállásba ütközik, akkor miért mentsük fel eleve a szenvedést e próbatétel alól? A Fő utcai börtön vigasztalan kihallgatósobájában észrevettem, hogy a szemben lévő ház tetejét egyik napról a másikra belepte a hó. A piszkos ködből előderengő fehérséget szépnek találtam. Ezek szerint, gondoltam, a forradalmat megdöntötték ugyan, engem is lecsukhattak, de a síelés nem gátolható meg. Még kevésbé gátolható meg, hogy beköszöntsön a tél, melyet majd tavasz követ. Az idő nem tartóztatható le. Az idő ellenállhatatlansága, mely általában a halál elkerülhetlenségére figyelmeztet, engem a Fő utcai nyomozósobában titkolhatatlan örömmel töltött el: hiába próbálják elhitetni velem, hogy uralmuk örök, és ha akarják, örökké a foglyuk leszek: a változás nem kényszeríthető térdre, máris hó borítja a szemközti ház tetejét.

Harmadik bejegyzés

Provokáció! Merénylet a kultúra ellen! Gombrowicz a jól sikerült csíny után büszkén idézi Ungaretti táviratát: „Ennek a lengyelnek a könyvecskéje Danteről gyalázatos. Esztelenség, hülyeség, hogy ez a fröcskölődő fércmű egyáltalán megjelent nyomtatásban. Széttéptem ezt a tébolyult ocsmányságot, és a fenébe hajítottam. Ungaretti.”

A jelzőket Ungaretti akaratlanul is a gyalázatos lengyeltől kölcsönözte. „Ocsmány!” „Aljas!” „A világirodalom legocsmányabb költeménye” – Gombrowicz az *Isteni színjátékot* jellemzi így. Az agg olasz költő a szívéhez kap, látása elhomályosul. Én azonban pompásan szórakozom. „Együgyű, nyomorúságos, unalmas, gyöngye munka”. És hol van benne Dante? Ki volt az a Dante? A firenzei középkorból csak ő maradt fenn: de hol van? Mely verssorokban, látomásokban? A pokol „fárasztó egyhangúsággal visszatérő szituációk” bőbeszédű sorozata, a kínok együgyűek, „a bűnök erőtlenei, inkább rendbontások, nem vonza-

nak és nem is taszítanak”. Személyiség nem talál itt magának helyet.

Gombrowicz, aki – mint láttuk – saját huszonnégy évvel korábbi énjéhez is csak a legnagyobb erőfeszítéssel vert hidat, a múltat nem létezőnek tekinti. Naponta hadseregek masíroznak a halálba, észrevétlenül, tapintatosan – még az állati hullák túlnyomó többségének is nyoma veszik. A

holtak birodalmából csak nagyon kevés lényvel építhető ki kapcsolat. Gombrowicz pukkasztó vicce abból áll, hogy a düh révén, melyet Dante ébresztett benne, személylyé varázsolja őt a maga számára. „A legnagyobb FÁJDALOM-ban valakimmé vált. Csak a fájdalom

köthet össze, időn és téren átnyúlva, a fájdalom hozza a nemzedékeket egy nevezőre.”

A fájdalom ezáltal nem a hétköznapi és a történeti, hanem a metafizikai valóság demiurgusza. Konkrét oka ott tündököl a pokol kapuján:

*Nagy Alkotóm vezette az igazságot;
Isten hatalma emelt égi kényvel,
Az ő Szeretet és a fő Okosság.**

Szeretet? Hogy jön ide a szeretet? Hogyan csúszhatott ki a pokollal kapcsolatban ez a szó Dante pennájából? A pokol az esztelen szeretet-hiány megtestesülése. A büntetés fogalmába ugyanis beletartozik a nevelői szándék. Erről azonban szó sem lehet, ha a büntetés időtartama – az öröklét – és elviselhetetlen intenzitása nem módosítható. Ha nincs különbség tízmillió évnyi és pillanatnyi gyötrelem között, akkor vagy igazságérzetünket kell eltemetnünk, vagy el kell átkoznunk a poklot. Dante megrágalmazta az isteni szeretetet, amikor a Pokol kapuja fölé írta. A katolicizmusban felcseperedett lengyelt ismét elfogja a düh: hogyan tisztelheti ezt a művet a katolikus világ? Nem csupán azért történhetett meg ez a botrány, mert ez a pokol sematikus? „Kínjai retorikusak. Ezek a kárhózzottak csak idézetekben beszélnek.” Amde ezek a metafizikus pokoli tüzek átterjedtek a közönséges életre. Az inkvizíció lángjait ugyanaz az erkölcsi kódex szította, mint az Isteni Színjáték katlanában sziszegőket, csak hogy ott már valódi hús pörköldött, és a sikoly, a fogak csikorgatása is valódi volt.

Gombrowicz a tőle megszokott szellemi erővel ismeri fel, hogy a kozmikus tágitott szenvedés hite embertelen. Ha a bűn oka isten akaratából fakad, akkor isten szükségképpen gonosz, hiszen a saját bűneit torolja meg világfogytiglan teremtménye. Ha viszont szabad akaratú csábítja bűnre az embert, akkor a pokol képzete azért gonosz, mert megfosztja az embert attól a szabad lényeknek kijáró lehetőségtől, hogy megváltoztassa akaratát. Az isteni igazságossággal ugyanis nem egyeztethető össze, hogy a szabad akaratából immár jót választó lény továbbra is a pokolban maradjon. Ez csak akkor volna lehetséges, ha isten az emberek szabad akaratáért feláldozta volna a magát. Ez esetben mindenhatósága nem terjedne ki a pokolra, ennek törvényei erősebbek volnának nála,

*Babits Mihály fordítása

ami teológiai szempontból képtelenség. Vagy azt kell mondanunk, hogy isten a maga szabad akaratának végtelenségében arról is lemondhat, hogy igazságos legyen.

De ha a szenvedés mint abszolút metafizikai princípium összeegyeztethetetlen a szeretettel, és egyébiránt is képtelenségekre vezet, akkor a fájdalom az evilági, valóságos embernek sem lehet egyetlen princípiuma. Ezt szívesen orra alá döröglném Gombrowicznak. Megfogni persze nem tudnám: „Lemerülhetünk az emberi lét szakadékába, de csak azzal a feltétellel, hogy ismét feljövünk a felszínre” – Naplójának ezt a mondatát szegezném szembe velem. „Áhá – válaszolnám –, ezek szerint tehát mégsem csak a fájdalom teheti az embert valódivá, hanem az is, hogy kiemelkedik, ki kell emelkednie belőle.” Mit felelne erre? Megpróbálom magam elé idézni. Argentínában nyoma veszett. A hajóról eltűnt. Berlinben, Párizsban, Vence-ban nem találom. Csak nem halt meg? Hogyan kényszerítem válaszra, ha meghalt?

Negyedik bejegyzés

„Virrasztottam a díványon heverve. Köröttünk félhomály. Csak lélegzése hallatszott és a ventilátor. Aztán szabályosabban lélegzett, mélyebben és erőteljesebben (kómában volt). Ez eltartott jó ideig. Aztán a csönd. Nem lélegzett tovább. Azonnal odamentünk hozzá. Iza a pulzusát kereste. Semmi. Aztán elővett a retiküljéből egy kis tükröt, és a szájá elé tartotta. Semmi. Felhívtam dr. Martinovot, ott termett azonnal, és konstatálta a halált. Ez éjjel előtt történt, a pontos időre nem emlékszem. Dr. Martinov segítségével ráadtam sötét berlini öltönyét. A hátán feküdt, tökéletesen fesztelenül, karja a teste mentén, tenyere a plafon felé fordítva, szeme békésen csukva. De hátrafelé kissé megemelkedő haja, félig nyitott szája, tág orrcimpái arcának döbbenetes szépséget kölcsönöztek. Mintha mozgásban lett volna, mintha roppant erőfeszítéssel éppen át akart volna ugrani egy akadályt.” Így emlékezett vissza 1969. július 24-ének éjszakájára az özvegy, Rita Gombrowicz, született Marie-Rita Labrosse, 1987. december 1-jén. Ezzel új történet kezdődik: a jelenből és félmúltból, amelyben eddig időztünk, Gombrowicz tovább haladt, előre, a végérvényes múltba. Ide egy ideig még nem követem, legalábbis szándékaim szerint. Holnap elutazom ugyan a polgárháborús Szarajevóba, de nem azzal a céllal, hogy utolérjem őt. Furcsa utazás lesz, önelküle. Az utóbbi években bármerre jártam, éreztem a jelenlétét. A múlt hónapban is, Amerikában. Forró sivatagi levegő, hosszú füvek, roppant távolságok, beláthatatlan kiterjedésű peremvárosok, számlálhatatlan kevert fajú embercsorda, Európától 6–8 órányival odébb az időben. Fenyegető és boldogító idegenség. Egy San Franciscó-i újságban rövid hírt olvastam arról, hogy egy megerőszkolt feleség konyhakéssel levágta férje péniszét, majd autóba szökkent, tovaszárguldott, és a két véres tárgyat kidobta autója ablakán. A rendőrség megtalálta, egy orvosteam pedig kilenc és fél óras operáció során visszavarrta az elgazdátlanult hímtagot. Rögvést írtam erről valami novellaszerűséget – a kiszolgáltatott, törvények által hatékonyan nem védett áldozat előbb-utóbb a késhez nyúl, ugyebár, bárhogy ítéljük is meg a tettét morálisan. Közben eszembe jutott, hogy mennyire Gombrowicznak való volna ez a történet. Brutalitásában ugyanis van valami meseszerű, akárcsak azokban a szörnytetekben, amelyekkel az ő novelláiban találkozhatunk. Aztán – már Európában – utolért a bűncselekmény utóélete. A hölgy hőstette

Amerika első számú szenzációjává vált, újságok tucatjai elemzik, feminista társaságok ütemesen tapsolnak, sőt mi több, pénzt küldenek neki, Hollywood is jelentkezett, roppant összeget kínálnak a sztoriért. A tegnapi postával újabb cikk érkezett, egy kedves barátóm küldte New Orleansból. Ebben egy szakértő freudi interpretációra ragadtatja magát: a miskálóró kést az asszony pénisz-irigysége vezette. Miközben ezt a bődületes hülyeséget olvastam, lelki szemeim előtt fel-fényllett Gombrowicz maliciózus mosolya. Ez azonban – ismétlem – tegnap történt, és tegnap még élt. Ma azonban a Napló végére érve elolvastam halála leírását, és egyszerre olyan messze került, mint... mint mondjuk Dante.

1968. november 17-én Gombrowiczsal csaknem végzett egy iszonyatos infarktus. Utána két hónapig mozdulatlanul kellett feküdnie. További két hónap múlva, tehát halála évének márciusában még mindig nem hagyhatta el lakását. Ezt írta Naplójába: „Nem haltam meg, de halálos találat ért bennem valamit – ami a betegség előtt volt, azt mintha fal választaná el tőlem. Új nehézség bukkant fel köztem és a múlt között.” Ez nagy élmény lehetett és nagy téma: életen túl lenni és halálon innen. Az a Birodalom, melyet Naplója elején négy-szer egymás után az „Én” szócskával jelölt, egy fal mögé került, akárcsak Dante élete. De mielőtt még átáshatta volna magát alatta, vagy roppant erőfeszítéssel átugorhatta volna, leomlott a Fal.

„Nem, nem Berlinről írok, magamról írok” – vallja Berlinben –, „nincs is jogom másról írni”. A *Berlini jegyzetek* német előszavában még határozottabban fejt ki ezt a gondolatot: „A *Berlini jegyzetek* tehát Berlinre vonatkozik, de még inkább rám, énrám Berlinben. Jócskán akadnak olyan emberek, akik az ilyen koncentrációt önmagunkra a rendkívüli önteltség tünetének vélik. Én, ellenkezőleg, elismerésre méltó szerénységet és dicséretre méltó visszafogottságot látok ebben. Hiszen ki vagyok én, hogy ítéletet mondjak a világról, a városokról és a nemzetekről? De ha magamról beszélek, akkor magamnál otthon vagyok.” Miközben derülök Gombrowicznak ezen a vívócselén, mellyel zárójelbe tette összes ítéletét – olyan zárójelbe, melynek feloldása egyes-egyedül tőle függ –, örömmel ismerek rá régi mániámra. Vagy húsz évvel ezelőtt a költészetéről írva arra az eredményre jutottam, hogy a líra nem egyszerűen szubjektív műfaj. A költő nem önmagáról ír, hanem azokról a csak rá jellemző viszonylatokról, melyeket a külvilággal kiépít. Minél tágasabb, mélyebb, sokrétűbb, személyesebb ez a viszony, annál jelentékenyebb, objektív-ebb érvényű a költő szubjektivitása, feltéve persze, ha ez a viszony igazságának megfelelő formára talál. A próza- és a drámai irodalomban is viszony fejeződik ki, csak ellenkező irányú: itt nem a létezés kontinuitásának fittyet hányó én áll az előtérben, hanem a külvilág, és ez szívja fel magába az írói szubjektivitást. Az irodalomban tehát mindig magunkról beszélünk, ítéleteink, melyeket világról, városokról és nemzetekről engedünk meg magunknak, nem pusztán ezeket minősítik, hanem saját magunkat, pontosabban a viszonyt, melyet ítéletünk tárgyairól kialakítottunk. Ebben az értelemben hadd variáljam a fentebb idézett mondatot: „Az *Időm Gombrowiczsal* tehát Gombrowiczra vonatkozik, de még inkább rám, az én időmre Gombrowiczsal.” Ő szívesen idézte *Esküvőjének* ezt a mondatát: „Nem mi mondjuk ki a szavakat, a szavak mondanak ki minket.” Bólintok egyetértésem jeléül, aztán megrázom a fejem. Zseniális mondat, de önmagában nem áll meg, mert nem véletlen, és nem is független tőlünk, hogy melyek ezek a szavak.